

Anna Pawiak

Akademia Bydgoska im. Kazimierza Wielkiego

Oddziaływanie pozawerbalnych komunikatów nauczyciela we wskazanych przez uczniów sytuacjach lekcyjnych

Przeświadczenie o tym, że mowa jest srebrem, milczenie zaś złotem, zwłaszcza w pracy z uczniami winno towarzyszyć niezmienne nauczycielowi, często bowiem taktowne milczenie, uśmiech, przyjazne spojrzenie, uściśnięcie dłoni czy serdeczne poklepanie po plecach lub gest uznania w formie uniesienia kciuka są równe, jeśli nie bardziej nośne, niż potok słów jako przegadanie nieraz najpiękniejszych chwil, zdarzeń czy sytuacji, którym, o ironio!, słowa odbierają ich naturalność, niszcząc ich niepowtarzalną spontaniczność

S. Podobiński

Efekt procesu edukacyjnego organizowanego w toku lekcji na różnych szczeblach szkolnych zależy od wielu czynników. Wśród nich priorytetową rolę pełni nauczyciel, stanowiący fundament szkoły przyszłości. Był i będzie on zawsze najważniejszym czynnikiem funkcjonowania każdego, nawet najbardziej zbiurokratyzowanego i hierarchicznie zorganizowanego systemu oświatowo-wychowawczego (Pomykało 1989, s. 17).

Aby nauczyciel mógł odgrywać rolę przewodnika ucznia na trudnej drodze jego rozwoju, przygotowywania go do pełnienia w przyszłości nowych ról społecznych, poszukiwania miejsca w otaczającej i nieustannie zmieniającej się rzeczywistości, sam powinien posiadać dobre przygotowanie merytoryczne i metodyczne, tzn. umiejętności stosowania właściwych zasad, metod, form i środków dydaktycznych, a także umiejętności doboru odpowiednich treści nauczania. Jednak same te umiejętności i wiedza z danego zakresu nie są wystarczające w pracy zawodowej nauczyciela. Podstawę przygotowania nauczyciela powinny stanowić, wśród wielu innych, umiejętności komunikacyjne, będące ważnym kryterium przydatności zawodowej. Potwierdza to Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej i Sportu z dnia 7 września 2004 r. w sprawie standardów kształcenia nauczycieli. W załączniku do rozporządzenia czytamy, w jakim zakresie przygotowanie do zawodu nauczyciela powinno prowadzić do nabycia kompetencji. Wśród dydaktycznych, wychowawczych i społecznych, kreatywnych, prakseologicznych, informacyjno-

-medialnych oraz językowych wymienia się również komunikacyjne (Załącznik do rozporządzenia MENiS 07.09.20 044r). Kompetencje komunikacyjne powinny wyrażać się skutecznością zachowań nie tylko werbalnych, ale i pozawerbalnych w określonych sytuacjach edukacyjnych. Oprócz wymienionego terminu komunikacji pozawerbalnej dla określenia tego rodzaju komunikacji używa się zamiennie również takich pojęć, jak: komunikacja niewerbalna, zachowanie niewerbalne, komunikacja pozasłowna, komunikacja pozajęzykowa, ukryta komunikacja, zachowanie symboliczne, język ruchów ciała, język ciała, mowa ciała, ukryty wymiar, bezgłośny język.

Coraz częściej docenia się znaczenie, jakie dla efektów procesu edukacyjnego mają niewerbalne oddziaływania nauczyciela na uczniów. Jak słusznie zauważa E. Glaserfeldt: „Jest wiele przyczyn niepowodzeń uczniowskich w szkole, ale ślepa wiara w skuteczność samego języka jest prawdopodobnie najczęstszym utrudnieniem w skutecznym nauczaniu” (Dylak 1997, s. 80). Trudność ta może być w znacznym stopniu zredukowana, jeżeli nauczyciel będzie miał świadomość, iż wypowiedzianym przez niego słowom towarzyszą zachowania niewerbalne.

Komunikacja ma zapewnić ciągły proces wymiany wiadomości i emocji, wpływać na tworzenie atmosfery zaufania, akceptacji, zaangażowania i wspólnoty wśród członków społeczności szkolnej, nie tylko dzięki wypowiedzianym słowom, ale między innymi za pomocą gestów, min, postaw, opanowanej intonacji głosu. Komunikacja niewerbalna według R. B. Adler, G. Rodman jest czymś, czego nie da się uniknąć w kontaktach międzyludzkich, tu w procesie edukacyjnym w kontaktach nauczyciela z uczniami. „Przyjęcie i zrozumienie idei i uczuć wyrażanych zarówno przez nauczyciela, jak i przez ucznia, zachęta i krytyka, skupienie i zadawanie pytań — wszystkie te zagadnienia w procesie edukacji opierają się w dużej mierze na elementach niewerbalnych” (Knapp, Hall 2000, s. 55). R. Rosenthal i L. Jacobson (1968) dowiedli w swych badaniach, że subtelne sygnały niewerbalne mogą wywierać niezwykle istotny wpływ na proces nauczania.

M. A. Smith doszedł w prowadzonych przez siebie badaniach do wniosku, że „komponent niewerbalny jest w klasie ważniejszy od słownego, a komunikacja niewerbalna poprzedza werbalną”. Świadomość tej proporcji winna uwrażliwić nas na możliwość wywierania wpływu poprzez zachowania niewerbalne. Kanałem pozasłownym przekazywane są głównie informacje o emocjach, uczuciach i postawach (Bonar 1997, s. 56).

Aby przekonać się, czy i w jakich sytuacjach lekcyjnych w opinii uczestników procesu nauczania komunikacja niewerbalna nauczyciela ma rzeczywiście tak duże znaczenie i oddziałuje na uczniów, przeprowadzone zostały przez autorkę tego artykułu badania na terenie województw mazowieckiego, kujawsko-pomorskiego i wielkopolskiego. Objęły one wybrane losowo głównie szkoły podstawowe i jeden zespół szkół ponadpodstawowych, zarówno w dużych miastach, jak i miasteczkach oraz wsiach. Badaniami objęto grupę losowo wybranych 101 nauczycieli przed-

miotów humanistycznych, ścisłych i artystycznych oraz po jednej klasie, w której uczyli, co stanowiło liczbę 1822 uczniów.

Po uzyskaniu potwierdzenia istnienia oddziaływania przekazu niewerbalnego nauczyciela w trakcie lekcji poproszono uczniów poszczególnych klas o wskazanie sytuacji i okoliczności, w których najczęściej dostrzegali komunikaty pozasłowne. Duża grupa badanych uczniów (N=1822) pozwoliła wyłonić aż 65 takich okoliczności, w których dostrzeżonych zostało przez respondentów 31 wybranych przez autorkę do badań elementów • proksemiki, w toku której informacje między osobami wchodzącymi ze sobą w interakcje, przekazywane zostają przez odpowiedni dystans, orientację przestrzenną oraz kontakt dotykowy • kinezytyki, zajmującej się pozycjami ciała, postawą, gestami i innymi ruchami ciała.

W związku z tym, iż każdy nauczyciel posiada charakterystyczną własnym zachowaniom komunikację niewerbalną, uczniowie jego klasy wskazywali tylko na niektóre reprezentatywne gesty, miny czy pozy, którymi się posługuje podczas lekcji. Autorka tego tekstu dokonała klasyfikacji uzyskanych sytuacji lekcyjnych, przyjmując kategorie tematyczne, na które wskazali uczniowie jako najczęściej charakterystyczne elementy komunikacji niewerbalnej swojego nauczyciela.

Grupa I: Okoliczności przyjaznej i twórczej atmosfery panującej w klasie — stanowiła te, w których uwidacznia się pozytywne samopoczucie nauczyciela, jego życzliwe nastawienie do wychowanków, będące często wynikiem poprawnego, oczekiwanego przez nauczyciela zachowania uczniów, zdyscyplinowanych, z uwagą słuchających wypowiedzi nauczyciela i rzetelnie wykonujących ćwiczenia i zadania zlecone przez niego podczas lekcji. W grupie tej sklasyfikowano dla potrzeb analizy materiału badawczego następujące sytuacje opisane przez uczniów: 1) nauczyciel lubi danego ucznia, 2) nauczyciel podczas lekcji ma dobry humor i jest wesoły 3) śmieszne i żartobliwe zachowania nauczyciela lub ucznia (tylko dla żartów), 4) nauczyciel zgadza się z uczniem w jakiejś sprawie lub pozwala mu na coś, 5) klasa jest zdyscyplinowana, zachowuje się nienagannie. 6) uczniowie są skupieni, z uwagą słuchają wypowiedzi nauczyciela, 7) uczniowie w spokoju, rzetelnie wykonują ćwiczenia, zadania podczas lekcji, 8) nauczyciel rozmawia o czymś z uczniem.

Najczęściej pojawiające się elementy komunikacji niewerbalnej towarzyszące takim okolicznościom to w kolejności: uśmiech nauczyciela (3,23%), marszczenie brwi i czoła (1,25%), brak kontaktu wzrokowego nauczyciela z uczniem (0,97%), stanie nauczyciela obok ucznia (0,62%), bawienie się biżuterią, włosami itp. (0,61%), potwierdzające ruchy głową (0,43%). Głównie właśnie te elementy, wśród kilku innych, na pierwszym miejscu zdecydowały o pozytywnym (8,04%) oddziaływaniu komunikacji niewerbalnej w tej grupie sytuacji i okoliczności, o połowę mniejszym oddziaływaniu negatywnym (4,38%) i w niewielkim oddziaływaniu obojętnym (1,37%).

Jak należało przypuszczać, sytuacje, w których dominuje pozytywna atmosfera stworzona odpowiednim zachowaniem nauczyciela i uczniów, stwarzają warunki

do eksponowania przez nauczyciela i dostrzegania przez uczniów pozytywnych komunikatów niewerbalnych, nawet jeśli jest to marszczenie czoła i brwi w sposób żartobliwy, jak podkreślali uczniowie.

Grupa II: Okoliczności nieprzychylniej i nieżyczliwej atmosfery panującej w klasie — w przeciwieństwie do grupy poprzednio prezentowanej — charakteryzuje się negatywnymi relacjami nauczyciela z uczniami, złym samopoczuciem i nastrojem nauczyciela podczas lekcji oraz różnymi poglądami respondentów w podejmowanych wspólnie kwestiach, w których występuje asymetryczność ról w płaszczyźnie nauczyciel–uczeń. Spośród wszystkich okoliczności wskazanych przez uczniów do grupy tej zaliczono następujące: 1) nauczyciel nie lubi danego ucznia, 2) nauczyciel podczas lekcji ma zły humor i jest zniecierpliwiony, 3) nauczyciel jest zmęczony, znudzony, 4) nauczyciel nie zgadza się z uczniem w jakiejś sprawie lub nie pozwala mu na coś.

Najczęściej pojawiające się elementy komunikacji niewerbalnej towarzyszące różnym zachowaniom nauczycieli w tej grupie wyrażają negatywne emocje nadawcy (nauczyciela) do odbiorcy (ucznia). Na pierwszym miejscu znajduje się groźny wyraz twarzy nauczyciela (1,43%), wzruszanie ramionami (1,18%), jego surowa powaga (1,09%), zaprzeczające ruchy głową (0,68%), rzucanie zimnych spojrzeń w stronę ucznia, zaciśnięte wargi (0,62%), mrużenie oczu (0,61%), oparcie dłoni na biodrach i spojrzenie groźne spod czoła (0,44%).

Otrzymane wyniki badań jednoznacznie wskazują na negatywne oddziaływanie komunikacji niewerbalnej nauczyciela w chwilach jego gorszego samopoczucia i nastroju oraz nieprzyjaznego nastawienia wobec uczniów, gdy demonstruje swoją władzę, nie wyrażając zgody na prośbę uczniów. Nauczyciel używa do tego celu wymownych, niedwuznacznych elementów komunikacji niewerbalnej, zaliczanych do kinezyjnych, które wpływają w 10,30% negatywnie na uczniów, w 0,31% pozytywnie, natomiast w 0,36% obojętnie. Stąd pojawiające się często wypowiedzi uczniów: „nauczyciel rzuca zimne spojrzenia w moją stronę, kiedy jest na mnie zły lub nie darzy mnie szczególną sympatią; czuję lęk, strach i obawę”.

Grupa III: Okoliczności uzyskiwania przez uczniów satysfakcjonujących wyników w nauce podczas lekcji — dotyczy zaangażowania wychowanków w efektywną pracę podczas lekcji oraz uzyskiwania przez nich oczekiwanych i zadowalających nauczyciela wyników w nauce. W grupie tej znalazły się następujące: 1) nauczyciel jest ogólnie zadowolony z pracy ucznia podczas lekcji, 2) uczeń zaskoczy nauczyciela pozytywnym zachowaniem, 3) uczeń jest dobrze przygotowany do lekcji, 4) uczeń jest aktywny w trakcie lekcji, 5) uczeń dobrze odpowie na zadane przez nauczyciela pytanie, 6) uczeń pozytywnie, poprawnie napisze sprawdzian, pracę klasową, 7) uczeń dobrze wykona zadaną pracę na lekcji, 8) uczeń otrzyma dobrą ocenę, 9) uczeń jest zmartwiony z powodu negatywnego rezultatu swojej pracy, a nauczyciel go pociesza.

Nauczyciel chcący pochwalić ucznia, wyrazić swoje zadowolenie, bądź wesprzeć go i zmobilizować do dalszego wysiłku, w chwili gdy mimo starań nie uży-

skął on pozytywnego wyniku, może wykorzystać przekaz niewerbalny. Przekaz ten może być jednoczesnym wzmocnieniem przekazu werbalnego bądź pełniąc funkcję zastępowania może być użyty bez obecności słów w celu udzielenia uczniowi pochwały wyrazem twarzy lub gestem.

Ogół uzyskanych odpowiedzi w dziewięciu sytuacjach stanowiących III grupę wyniósł 12,95%, z czego najczęściej eksponowanymi elementami komunikacji niewerbalnej, dostrzeganymi przez uczniów w takich okolicznościach, były oczywiście potwierdzające ruchy głową (5,11%), częste uśmiechy nauczyciela (3,34%), przyjazne klepanie po ramieniu lub położenie dłoni na ramieniu (2,85%), podnoszenie ze zdziwieniem brwi (1,19%).

Takich gestów oddziałujących pozytywnie na uczniów w różnych sytuacjach podczas lekcji powinno znaleźć się więcej. Grupa sposobności, w których uczniowie starają się pokazać nauczycielowi z jak najlepszej strony, próbując sprostać jego wymaganiom, uzyskując dobre oceny ze sprawdzianów, będąc aktywnymi podczas lekcji, udzielając prawidłowych odpowiedzi na zadawane pytania, rzetelnie wykonując polecenia i zadania nauczyciela podczas lekcji, nie uzyskała najwyższego procentu ogółu odpowiedzi na tle pozostałych grup sytuacyjnych. Należałoby się więc zastanowić, czy nauczyciele nie są zbyt powściągliwi w wyrażaniu np. przy pomocy gestów i min swojego zadowolenia wobec chętnie i efektywnie pracujących uczniów w toku lekcji. Powściągliwość owa uwidacznia się szczególnie w sytuacjach, w których uczniowie nie dostrzegli większej liczby pozytywnych komunikatów niewerbalnych ze strony nauczyciela.

Dowodzi tego mała liczba wypowiedzi dotyczących sytuacji, w których są oni dobrze przygotowani do lekcji, poprawnie napiszą sprawdzian lub pracę klasową, otrzymają dobrą ocenę. Niestety również rzadko się zdarza, że w sytuacji, gdy uczeń jest zmartwiony słabymi efektami swojej pracy mimo starań, nauczyciel podejmuje próbę pocieszenia go i zachęcenia do dalszego wysiłku, i to nie tylko tzw. „dobrym słowem”, ale przede wszystkim „dobrym gestem”, który jest bardziej wymowny, np. przyjaznym uśmiechem czy poklepaniem po ramieniu. Gdyby takie niewerbalne zachowania nauczyciela rzeczywiście częściej miały miejsce, na pewno nie umknęłyby tak dobrym i spostrzegawczym obserwatorom, jakimi są uczniowie, dopatrujący się i oczekujący choćby najmniejszego dowodu uznania ze strony nauczyciela. Pozytywne oddziaływanie komunikatów niewerbalnych nauczyciela ukazane zostało w wypowiedziach uczniów. Oto niektóre z nich • Nauczyciel często życzliwie się uśmiecha: gdy „[...] jest zadowolony z moich dobrych ocen, z dobrych wypowiedzi. Akceptuję to, jest mi miło i jestem bardziej pewna siebie”; gdy „[...] dobrze odpowiadam lub zaproponuję dobre rozwiązanie, pomysł, jestem zadowolony, pewny siebie”; gdy „[...] dobrze odpowiem i jestem grzeczny, odnoszę wrażenie, że pani mnie lubi, czuję akceptację” • Potwierdzające ruchy głową nauczyciel wykonuje: gdy „[...] jestem przy odpowiedzi i dobrze mówię, wtedy się cieszę i jestem pewny siebie”; kiedy „[...] nauczyciel podczas odpowiedzi potwierdza słuszność naszej wypowiedzi, czuję rozluźnienie i spokój”.

Grupa IV: Okoliczności wskazujące na nieefektywną pracę uczniów podczas lekcji — jest dokładnym negatywnym odzwierciedleniem poprzednio omawianej. Nauczyciele nie szczędzą karcących gestów i min w sytuacjach, gdy uczniowie nie wyrażają zainteresowania omawianymi treściami podczas lekcji, nie biorą w niej udziału, przychodzą nieprzygotowani do lekcji, otrzymują negatywne oceny za źle napisane sprawdziany. Grupa ta zawiera okoliczności wskazane przez uczniów: 1) uczeń nie jest przygotowany do lekcji (brak zeszytu, zadania domowego itp.), 2) uczeń nie jest aktywny, nie bierze udziału w lekcji, 3) uczeń źle odpowie na zadane przez nauczyciela pytanie, 4) uczeń źle, niepoprawnie napisze sprawdzian, pracę klasową, 5) uczeń źle wykona zadaną pracę na lekcji, 6) uczeń otrzyma złą ocenę, 7) uczeń nie wykazuje chęci odpowiedzenia na zadane przez nauczyciela pytanie.

Ogół odpowiedzi dotyczących negatywnych komunikatów niewerbalnych nauczyciela w tej grupie jest prawie taki sam jak ilość odpowiedzi otrzymanych w poprzedniej grupie, prezentującej pozytywne zachowania niewerbalne, a wynosi on 12,47%.

Najczęściej pojawiające się elementy komunikacji niewerbalnej towarzyszące różnym zachowaniom nauczycieli w charakterystycznych dla grupy IV okolicznościach wyrażają negatywne emocje nadawcy (nauczyciela) do odbiorcy (ucznia). Na pierwszym miejscu znajdują się zaprzeczające ruchy głową (4,38%), groźny wyraz twarzy nauczyciela (1,51%), podnoszenie ze zdziwieniem brwi (1,11%), rzucanie zimnych spojrzeń w stronę ucznia (0,94%), marszczenie czoła i brwi (0,74%), wzruszanie ramionami (0,61%) i spojrzenie groźne spod czoła w stronę ucznia (0,55%). Komunikaty niewerbalne, będące w tej grupie sytuacji pewnego rodzaju karą dla ucznia, jak przy skarceniu bywa, oddziaływały w 12,33% negatywnie, w 0,1% pozytywnie, zaledwie w 0,04% obojętnie. Powyższe przykłady świadczą o tym, iż nauczyciele w celu wyrażenia dezaprobaty posługują się typowymi, jednoznaczными elementami mowy ciała w celu ukarania uczniów. Negatywne reakcje pojawiające się na skutek często agresywnych komunikatów niewerbalnych ze strony nauczyciela dowodzą, iż mogą mieć one znaczenie takie samo jak wyrażane słownie upomnienia.

Grupa V: Sposobności dyscyplinowania uczniów zachowujących się naganie — związana ze złym zachowaniem uczniów zawiera te sytuacje, w których uczeń zachowuje się arogancko, niewłaściwie, niepoprawnie, niegrzecznie w stosunku do nauczyciela, lekceważąc jego osobę, przeszkadza w trakcie lekcji, nie biorąc w niej udziału, zachowuje się niekulturalnie, wywołując u nauczyciela negatywne, wręcz agresywne emocje i odczucia. Okoliczności grupy V, w których dostrzeżono charakterystyczne dla danego nauczyciela komunikaty niewerbalne to: 1) w klasie panuje hałas, a nauczyciel chce kontynuować lekcję, 2) uczeń mimo upomnień nauczyciela przeszkadza podczas lekcji, 3) uczeń zrobi coś naganego, czym bardzo zdenerwuje nauczyciela, 4) nauczyciel jest zdziwiony, zaskoczony wypowiedzią lub zachowaniem ucznia, 5) uczeń lekceważąco odnosi się do nauczy-

ciela, obgaduje go za plecami, 6) uczeń okłamuje nauczyciela, 7) uczeń żuje gumę podczas lekcji, 8) uczeń nie przynosi usprawiedliwienia za nieobecność podczas lekcji, 9) uczeń nie posiada dzienniczka uwag, 10) nauczyciel wpisuje uczniowi uwagę do dziennika za złe zachowanie.

Uczniowie będąc głównymi bohaterami niekiedy konfliktowych sytuacji, często dyscyplinowani przez nauczycieli pewnymi gestami, wyrazem twarzy za niewłaściwe postępowanie, potrafią dostrzec w tych momentach największą liczbę niewerbalnych zachowań nauczycieli. Stąd ogół udzielonych przez nich odpowiedzi dotyczących komunikatów niewerbalnych nauczycieli w określonych okolicznościach jest zdecydowanie największy i wynosi aż 20,79%, co stanowi 4675 uzyskanych odpowiedzi.

Fakt zadeklarowania dużej liczby komunikatów niewerbalnych, które często powtarzane przez nauczyciela zostały dostrzeżone i zapamiętane przez ucznia, może nasuwać wniosek, jakoby nieustanne, nieodpowiednie, lekceważące zachowanie ucznia, przeszkadzające nauczycielowi w realizacji zamierzonych celów dydaktyczno-wychowawczych podczas lekcji, często prowokuje go do posługiwania się dyscyplinującymi komunikatami niewerbalnymi. To właśnie sygnały niewerbalne wysyłane przez nauczycieli stanowią istotny wskaźnik ich emocji i odgrywają główną rolę w kształtowaniu relacji z uczniami oraz wywieraniu na nich wpływu. Świadczą o tym również wypowiedzi nauczycieli, którzy zapytani o rolę komunikacji niewerbalnej podczas lekcji odpowiadają: „Jest ogromna, można skarcić ucznia wzrokiem, wymóc spokój, okazać zniecierpliwienie lub niezadowolenie, bez przerywania toku lekcji”. Inny nauczyciel oznajmił: „Często uspokajam klasę wymownym spojrzeniem lub stukaniem o pulpit”.

Komunikaty niewerbalne najczęściej pojawiające się w celu utrzymania dyscypliny podczas lekcji to zdaniem uczniów w pierwszej kolejności: pukanie palcami lub jakimś przedmiotem, np. długopisem, kluczem, liniałem, dziennikiem w blat biurka (2,82%), groźny wyraz twarzy nauczyciela (2,76%), bezpośrednio, napaśtliwe spoglądanie w oczy (2,24%), rzucanie zimnych spojrzeń w stronę ucznia (1,95%), podnoszenie ze zdziwieniem brwi (1,17%), oparcie przez nauczyciela dłoni na biodrach (0,94%). Wszystkie wymienione komunikaty niewerbalne i te występujące w mniejszej częstotliwości podczas sytuacji zawartych w grupie piątej oddziałują na uczniów podczas lekcji głównie z zamierzonym przez nadawcę celem, tzn. wywołują negatywne odczucia w 20,19%, mające przywołać uczniów do porządku, pozytywne odczucia pojawiają się u nielicznej grupki bardziej przekornych uczniów w 0,33%, a obojętne reakcje występują w 0,27%. Jeden z badanych nauczycieli rolę komunikacji niewerbalnej określił jednym zdaniem: „Niewerbalna postawa nauczyciela podczas lekcji udziela się zachowaniom ucznia”.

Głównym celem nauczyciela jest przekazanie uczniom treści przedmiotowych w trakcie lekcji. Również podczas tych czynności wykonywanych przez nauczyciela jego komunikacja niewerbalna okazuje się nieunikniona i niezbędna.

Grupa VI: Okoliczności charakterystyczne dla realizacji dydaktycznych celów lekcji — tworzą następujące: 1) nauczyciel objaśnia podczas lekcji treści przedmiotowe, 2) nauczyciel stoi i pisze coś na tablicy podczas lekcji, 3) nauczyciel wskazuje na tablicę, omawiane przedmioty itp, 4) nauczyciel podkreśla ważne treści, zwraca uwagę na przekazywane wiadomości, 5) nauczyciel tłumaczy coś zainteresowanym uczniom, 6) uczeń zadaje pytanie nauczycielowi podczas lekcji, 7) nauczyciel nie potrafi udzielić odpowiedzi na zadane przez ucznia pytanie, czegoś nie wie, 8) nauczyciel jest zamyślony, zastanawia się nad czymś, 9) nauczyciel ponownie tłumaczy uczniowi lub uczniom nowe wiadomości, ćwiczenia, zadania, 10) nauczyciel dyktuje uczniom notatkę z lekcji.

Jak stwierdzają sami nauczyciele, ich komunikacja niewerbalna „[...] pobudza zainteresowanie omawianym tematem, lepiej można dotrzeć do ucznia utrzymując kontakt wzrokowy”, „[...] jest ona uzupełnieniem przekazywanych wiadomości”, „Odgrywa bardzo dużą rolę! Sympatyczny, życzliwy, kontakt wzrokowy, utrzymuje całą grupę podczas słuchania wypowiedzi nauczyciela, w pewnej gotowości do podążania myślą za tym, o czym mówi rozmówca [...]” W skład komunikatów niewerbalnych, które są najczęściej wykorzystywane do powyższych celów, wchodzi zdaniem uczniów przede wszystkim: żywa gestykulacja rękoma (4,29%), pokazywanie palcem wskazującym, np. na tablice poglądowe, mapę, modele i ekspozyty (1,04%). Poza tym bardzo często nauczyciele opierają się rękoma o blat biurka (1,26%), opierają dłonie na biodrach (0,51%) oraz, co jest niewskazane, nie utrzymują kontaktu wzrokowego z uczniami (0,52%).

Jak zauważają uczniowie, żywa gestykulacja rękoma pojawia się u nauczyciela, gdy: „pani coś zawzięcie tłumaczy, gdy opowiada jak sobie wyobraża daną sytuację; słucham ją wtedy z uwagą”, „kiedy coś długo tłumaczy”, „kiedy nauczyciel nie potrafi przekazać tego, co chce powiedzieć słowami, szuka pomocy w gestykulacji”.

Kolejna grupa związana jest z sytuacjami, których uczniowie najbardziej nie lubią i czują się wtedy zestresowani. Dotyczy ona sprawdzania poziomu wiedzy, wykonywania ćwiczeń czy zadań, w których zmysły uczniów są szczególnie wyostrzone na odbiór komunikatów niewerbalnych wysyłanych przez nauczyciela i kiedy uczniowie stają się bardziej spostrzegawczy. To **Grupa VII — Sposobności kontrolowania wyników nauki uczniów**: 1) uczniowie są zajęci pisaniem klasówki, 2) uczniowie próbują lub ściągają podczas klasówki, 3) uczeń podpowiada odpytywanemu koledze, 4) nauczyciel obserwuje ucznia z jakiegoś powodu, 5) nauczyciel zacznie pytać lub robi niezapowiedziany sprawdzian, 6) nauczyciel wzywa ucznia do tablicy, do odpowiedzi itp., 7) nauczyciel zadaje uczniowi pytanie, zadanie, 8) nauczyciel słucha odpowiedzi ucznia na zadane pytanie, 9) nauczyciel oczekuje odpowiedzi ucznia, 10) nauczyciel sprawdza wykonane ćwiczenia podczas lekcji, zadanie domowe, estetykę zeszytu ucznia.

Komunikaty niewerbalne najczęściej dostrzegane przez respondentów w prezentowanej grupie to: stanie obok ucznia (2,49%), pokazywanie palcem wskazującym na danego ucznia (1,91%), bezpośrednio, napastliwe spoglądanie w oczy

(1,29%), chodzenie po klasie, między ławkami (1,13%), niecierpliwe pukanie palcami lub długopisem, kluczem, dziennikiem (1,03%), skrzyżowanie rąk na klatce piersiowej (0,89%). Wszystkie te komunikaty niewerbalne nauczyciela są zauważane przez uczniów obserwujących go przede wszystkim: gdy wzywa on ucznia do odpowiedzi, gdy uczniowie podpowiadają sobie wzajemnie podczas odpowiedzi lub prac klasowych, gdy uczniowie próbują ściągać, nieustannie obserwują nauczycieli. Podobna sytuacja występuje, gdy uczniowie wzywani są do odpowiedzi, wypowiadają się lub zastanawiają nad odpowiedzią, widząc niejednokrotnie zniecierpliwienie nauczyciela pukającego najczęściej palcami w blat stołu lub krzyżującego ręce na klatce piersiowej. Zachowania nauczyciela w tych momentach lekcyjnych są wyjątkowo wnikliwie analizowane przez uczniów i dostarczają im wielu cennych informacji na jego temat, dzięki czemu szybka reakcja uczniów w danej sytuacji, na przykład podczas odpowiedzi, pozwala na poprawienie się, odnalezienie „dobrego toru” odpowiedzi. Niejednokrotnie dostrzeżenie przez ucznia negatywnych zachowań niewerbalnych nauczyciela działa na niego destruktywnie.

Grupa VIII obejmuje *pozostałe okoliczności*, w których uczniowie dostrzegają sygnały niewerbalne: 1) nauczyciel wita się z uczniami w klasie, 2) nauczyciel uzupełnia dziennik klasowy (np. obecność), 3) nauczyciel nie zna lub nie pamięta imienia ucznia, 4) nauczyciel chodzi po klasie podczas lekcji, 5) nauczyciel zastępuje komunikację werbalną niewerbalną, 6) nauczyciel odbiera telefon komórkowy podczas lekcji, 7) nauczyciel (w opinii ucznia) wysyła pewne komunikaty niewerbalne bez powodu.

Zawiera ona sytuacje, w których uczniowie najrzadziej dostrzegają komunikaty niewerbalne nauczycieli. Wskazuje na to ogólny procent uzyskanych odpowiedzi, wynoszący 2,94%, najmniejszy spośród siedmiu pozostałych grup.

Okoliczności, w których uczniowie zwracają uwagę na mowę ciała swych nauczycieli, występują, gdy nauczyciel chodzi po klasie (1,21%), wówczas wywołują one u młodych respondentów w 0,77% głównie reakcje negatywne, w 0,32% obojętne, a w 0,12% pozytywne. Często w opinii uczniów nauczyciele wykonują pewne gesty, miny bez powodu (1,23%), co oddziałuje na nich w 0,85% negatywnie, gdy są to sygnały niewerbalne nieprzychylnie, w 0,20% pozytywnie, natomiast w 0,18% obojętne. W bardzo nielicznym procencie uczniowie dostrzegają te komunikaty niewerbalne, które pełnią funkcje zastępowania (0,20%). Występują przy udzielaniu przez nauczyciela odpowiedzi twierdzącej lub zaprzeczającej, bez użycia komunikacji werbalnej i wywołują reakcje pozytywne w 0,13% i negatywne w 0,05%. Również podczas witania się z klasą, uzupełniania dziennika nauczyciel, choć w mniejszym stopniu, nadal jest pod obserwacją swych uczniów. O ile w pierwszej z sytuacji sygnały niewerbalne wysyłane przez nauczyciela oddziałują na uczniów w jednakowym procencie pozytywnie i negatywnie (0,04%), o tyle w drugiej sytuacji mowa ciała nauczyciela jest uczniom zupełnie obojętna (0,08%), gdyż nie wiąże się ze wzajemną, bezpośrednią relacją między nimi. Gdy nauczyciel nie zna imienia swego ucznia, kieruje do niego sło-

wa wskazując na niego palcem. Za każdym razem w takiej sytuacji oddziałuje to na ucznia negatywnie (0,08%). Okazuje się, jak wynika z wypowiedzi uczniów, że nauczyciel podczas lekcji rozmawia przez telefon komórkowy. Zdarza się to rzadko, jednak oddziałuje to negatywnie na uczniów. Najprawdopodobniej to nie komunikacja niewerbalna nauczyciela ma tu znaczenie, lecz sam fakt wykonywania owej czynności przez nauczyciela podczas lekcji oddziałuje na uczniów prowokująco.

Podsumowując ogólne oddziaływanie komunikacji niewerbalnej nauczycieli na uczniów podczas lekcji, stwierdza się, co następuje: elementy proksemiczne i kinestetyczne komunikacji pozajęzykowej, oddziałują na uczniów w 68,04% negatywnie, w zaledwie 5,33% obojętnie, natomiast w 26,61% mają znaczenia pozytywne. Należy przypuszczać, iż tak duży procent reakcji negatywnych ze strony uczniów, w porównaniu z reakcjami pozytywnymi, związany jest z większą liczbą elementów wyrażających nieprzychylnie emocje i odczucia nauczyciela podczas niejednokrotnie konfliktowych sytuacji podczas lekcji, w porównaniu z przyjaznymi sygnałami niewerbalnymi. Może to być również spowodowane subiektywną opinią badanych uczniów, którzy częściej opisywali przykre dla nich sytuacje i występujące podczas nich nieprzyjemne komunikaty niewerbalne nauczycieli. W związku z tym większa liczba negatywnych okoliczności, na które wskazali uczniowie, dała proporcjonalnie większą liczbę negatywnych zachowań niewerbalnych nauczycieli, a tym samym wrogich, często agresywnych i lekceważących reakcji na nie. Istotny jest jednak fakt, że komunikacja niewerbalna bez względu na emocjonalne jej zabarwienie prawie zawsze spełnia swoją rolę, oddziałując głównie negatywnie lub pozytywnie. Jedynie w 5,33% komunikaty niewerbalne są obojętne dla odbiorców, w tym przypadku uczniów.

Komunikowanie niewerbalne nauczyciela z uczniami jest bardzo złożonym procesem, na który wpływa wiele czynników, trudnych do uchwycenia i zanalizowania w naturalnych warunkach procesu edukacyjnego, dlatego należy mieć świadomość pewnej ulotności i możliwości zatracania naturalności badanego zjawiska. Bogaty i ciekawy materiał badawczy uzyskany przez autorkę, przedstawiony w bardzo niewielkim zakresie w niniejszym opracowaniu, potwierdza znaczące oddziaływanie zachowań niewerbalnych nauczycieli na uczniów podczas lekcji. Ukazuje, jak wnikliwymi obserwatorami nauczyciela w klasie szkolnej są jego uczniowie, gdyż z dużą dokładnością potrafili wyłonić 65 okoliczności, w których dostrzegli zachowania niewerbalne swych nauczycieli. Zdumiewające jest to, że uzyskane w trakcie badań opinie samych nauczycieli dowodzą i potwierdzają prezentowany pogląd E. Baba (Knapp, Hall 2000, s. 56), że większość z nich jest przekonana o własnych umiejętnościach kontrolowania zachowań niewerbalnych i ukrywania tego, co chcą ukryć, a jednocześnie wierzą, że nikt inny nie potrafi czynić tego w stosunku do nich. Uczeń potrafi jednak wychwycić subtelne sygnały niewerbalne niosące ze sobą przekaz, który nauczyciel uważa za skutecznie maskowany. Stąd tak istotna, niezbędna i bezdyskusyjna jest konieczność nabywania umiejęt-

ności zarówno werbalnego, jak i pozawerbalnego komunikowania się, o których mowa w standardach kształcenia zawodowego nauczycieli.

Bibliografia

- Bonar J., *Niewerbalne komunikowanie się nauczyciela a efekty kształcenia uczniów klas I-III*, Łódź 1997.
- Dylak S., *Kształtowanie kompetencji językowych*, [w:] H. Kwiatkowska, M. Szybisz (red.), *Komunikacyjne kompetencje zawodowe nauczyciela*, Warszawa 1997.
- Knapp M. L., Hall J. A., *Komunikacja niewerbalna w interakcjach międzyludzkich*, Wrocław 2000.
- Pomykało W., *Szkoła przyszłości*, „Nauczyciel i Wychowanie” 1989, nr 41.
- Załącznik do Rozporządzenia Ministra Edukacji Narodowej i Sportu z dnia 7 września 2004 r. (poz. 2110)